

TANULMÁNYOK

Túri Tamás¹

Spira Ferenc históriájának magyar és erdélyi recepciójáról

Jelen dolgozat az 1548-ban elhunyt Spira Ferenc (Francesco Spiera) kétségbeesése történetének magyarországi és erdélyi recepciójához kíván újabb adatokat szolgáltatni. Az Európa-szerte elhíresült história egészen a 19. századig nyúló irodalmi recepciót tud magáénak, mégis közép-európai és magyar vonatkozásairól igen keveset szól a kutatás. Mivel Spira esetét majd minden felekezet megannyi politikai, teológiai és polemikus célra felhasználta, először is tisztáznunk kell, mit értünk hazai recepció alatt. Tóth Zsombor Cserei Mihály *Praxis pietatis* olvasatáról írott munkájában a vallásos kétségbeesés kapcsán említi Spirát, és esetét a kétségbeesés puritán jelensége felől tárgyalja.² Eszerint elég, ha a forrásokban maga a jelenség fellelhető, mivel az sokkal kiterjedtebb és összetettebb, mint egy ember története különböző értelmezésekben. Spira alakja tehát a magyar és erdélyi közegben átalakulhatott: ehhez válik hasonlóvá Cserei Mihály kétségbeesése, de ilyen, tipikusan puritán jelenség lesz Bethlen Miklós feleségé-

¹ Túri Tamás felsőfokú tanulmányait a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom szakán végezte. Jelenleg a SZTE doktorandusz hallgatója. Kutatási területe *Az unitárius Jelenések könyve értelmezések a 16–18. században*. Több írása jelent meg a régi magyar irodalom és művelődés tárgykörében.

² Tóth Zsombor: *Usus doctrinae: Cserei Mihály Praxis Pietatis olvasata*. In Fazakas Gergely Tamás – Győri L. János (szerk.): *Medgyesi Pál Redivivus, Tanulmányok a 17. századi puritanizmusból*. Debrecen, 2008. Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 214–217. Vö. Tóth Zsombor: *From the Cradle to the Grave Representations of Confessional Identity in Mihály Cserei's Writings (1667–1747) (A Case Study in Historical Anthropology)*. *Colloquia*, 15. vol. (2008). 60–62.

nek halála előtti lelkiismereti krízise is.³ Bármennyire is ösztönző ez az értelmezés, jelen dolgozat nem vállalkozhat a kétségbeesés jelenségének teljes körű magyarországi és erdélyi vizsgálatára, aszerint hogy melyik áll közelebb Spira állapotához. Most csupán olyan szövegeket szeretnék az utóélet tekintetében előszámlálni, melyekben szövegszerűen is utalás történik Spira Ferencre. Szintén csábító lenne magát a történetet teljes részleteiben ismertetni, és a fellelhető források, értelmezések köré csoportosuló szerzők és kiadók összefonódó életútjait, továbbá mindennek a különböző korszakok vallási, politikai kontextusaival való összefüggéseit egy hatalmas narratívában felvázolni, azonban jelen dolgozat terjedelmi keretei ezt nem teszik lehetővé. Mindazonáltal a magyar szövegek tárgyalása előtt, azoknak értelmezése végett érdemes áttekintenünk az európai recepció bizonyos mozzanatait.

Spira Ferenc jó módú olasz jogtudós volt, akit „megérintett az evangélium” olyannyira, hogy azt hirdetni is kezdte környezetében. Az inkvizíció természetesen beidézte, majd nézeteinek visszavonására kényszerítette, melyet nyilvánosan, a szülőházájában lévő közösség előtt is meg kellett tennie. Ezután vallási kétségbeesés uralkodott el rajta, melynek lényegi eleme, hogy szerinte Isten, a hitehagyás miatti haragjában, megfosztotta őt az üdvösségtől. Ennek következtében, 1548-ban, nyolchetes lelkiismereti tortúrája alatt Spira halálra éhezette magát. Már a történet eme elnagyolt vázából is érezhető, hogy a história erőteljes protestáns konstrukció. Egy ember, aki megvilágosodik és az „igaz vallást” kezdi követni, és akit a szentszék rekatolizációra kötelez, majd emiatt lelkiismereti válságba kerül, és végül öngyilkos lesz. Ez önmagában is polemikus hangvételű. Emellett a források is erősen megszerkesztettek. A történet maga mégis valós, habár nem egyedülálló ebben a korszakban, mondhatni egy a sok közül. Ami mégis jelentőssé teszi, az az utóélete.⁴

A konstrukció megalkotásában és gyors terjedésében nagy szerepet játszottak az 1540-es évek eseményei, mikor is a protestantizmus helyzete Velencében az inkvizíció előrenyomulásával egyre rosszabbra fordult.⁵ Spira történetét alapvetően négy különböző munka örökíti meg azok tollából, akik jelen voltak betegágynál: nevezetesen az eset hatására protestánssá lett Pietr Paolo Vergerio,⁶ a

³ Tóth: i. m. *Usus...* 217–228. Tóth: i. m. *From the Cradle...* 62–67.

⁴ M. A. Overell: The Exploitation of Francesco Spiera. *Sixteenth Century Journal*, 1995/3. 625.

⁵ Erről lásd bővebben: Antonio Santosuosso: Religious Orthodoxy, Dissent and Suppression in Venice in the 1540s. *Church History*, 1973/4. 476–485.

⁶ Életéről: Krabbe–Lassota (eds.): *Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 39. Leipzig, 1895, 617–621. [online] <http://www.deutsche-biographie.de/sfz83653.html> [2014. 06.

radikális nézeteket valló Matteo Gribaldi,⁷ a magyar származású protestáns Sigismundus Gelous, és az eset után katolicizmusát szintén elhagyó Henry Scrymgeour.⁸ Vergerio olasz nyelvű leírását⁹ még Spira halálos ágya mellett diktálta, azonban ez csak Bázelen, 1551-ben jelent meg. A többi beszámoló jórészt Vergerio latin munkáján alapul, mely az 1549-es bázeli megjelenése után a legismertebbé válik.¹⁰ Matteo Gribaldi 1549-ben ugyancsak latinul jelenteti meg beszámolóját, hamis páduai helymegjelöléssel.¹¹ A másik két szemtanú leírását egy 1550-es, nagy bázeli gyűjteményben Caelio Secundo Curione adta ki Kálvin és saját előszavával, továbbá Martin Borrhaus utószavával. Mindez közrefogja Vergerio, Gribaldi, Gelous és Scrymgeour históriáját. Borrhaus utószava előtt azonban még szerepel Vergerio apológiája, melyet az itáliai vizsgálóbizottságnak címzett, miután eljárást kezdeményeztek konvertálása miatt. Ezt Francis Nigro Bassiante latin fordításában olvashatjuk.¹² E nagy kiadvány németül 1558-ban Tübingenben jelent meg.

16.]; Samuel, MacAuley Jackson – George, William Gilmore (eds.): *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*. Vol. XII. 2004, 165. [online] http://www.ccel.org/ccel/schaff/encyc12/Page_165.html [2014. 06. 16.]; Thomas, M’Crie D. D.: *History of the Progress and Suppression of the Reformation in Italy in the Sixteenth Century: Including a Sketch of the History of the Reformation in the Grisons*. London, 1827, 227.

⁷ Életről: Peter, Hughes: *Matteo Gribaldi Mofa, Dictionary of Unitarian & Universalist Biography*. [online] <http://uudb.org/articles/matteogribaldi.html> [2014. 06. 16.] Továbbá: George, Huntston Williams: *The radical Reformation*. 3. ed. Missouri, 2000. Truman State University Press. (Sixteenth century essays and studies, 15.) 950–953.

⁸ Életről: George, Smith: *Dictionary of National Biography 1885–1900*. Volume 51. 150–151. [online] http://en.wikisource.org/wiki/Scrymgeour,_Henry_%28DNB00%29 [2014. 06. 16.]

⁹ *La historia di Francesco Spiera il quale per avere in varii modi negata la conosciuta verità dell’ evangelio cascò in una misere disperazione, Di a’ 7 di Dicembre 1548.*

¹⁰ M. A. Overell: Vergerio’s Anti-Nicodemite Propaganda and England, 1547–1558. *Journal of Ecclesiastical History*, 2000/2. 302. Vö. M. A. Overell: The Reformation of Death in Italy and England, circa 1550. *Renaissance and Reformation*, 1999/4. 16. 4. lábjegyzet. *Francisci Spierae horrendus casus, qui ob negatam in iudicio cognitam Evangelii veritatem in miseram incidit desperationem*. Lásd: Hans-Joachim, Köhler (ed.): *Register, Flugschriften des späteren 16. Jahrhunderts Liferung I–XIV*. 182. [online] http://tempo.idcpublishers.info/pdf/flugschriften_2.pdf [2014. 06. 16.]

¹¹ *Historia de quodam [F. Spira] quem hostes Evangelii in Italia coegerunt abiicere veritatem*. Lásd: Overell: i. m. *The Reformation of Death...* 16. 4. lábjegyzet.

¹² *Francisci Spierae, qui quod susceptam semel eua[n]gelice ueritatis professione[m] abnegasset, damnassetq[ue], in horrendam incidit desperationem, historia, à quatuor summis uiris, summa fide conscripta : cum clariss. uirorum praefationibus, Caelij S.C. & Io. Caluini, & Petri Pauli Vergerij apologia: in quibus multa hoc tempore scitu digna grauissimè tractantur : accessit quoq[ue] Martini Borrhai, de usu, quem Spierae tum exemplum, tum*

A kisebb munkáknak már sokkal hamarabb, 1550-re elkészültek fordításai, így Gribaldi beszámolója is ekkor jelent meg angolul.¹³ Spira története hatalmas karriert futott be Angliában, és a szakirodalom által bőségesen adatolt recepció alapján itt fejtette ki legintenzívebb és legidőállóbb hatását. Az elizabetiánus időszakban több feldolgozása született a történetnek. Foglalkozik vele többek között John Fox, Nathaniel Wood, Thomas Beard, de a leghíresebb feldolgozása Nathaniel Bacon tollából származik. Bacon munkája már kiadása előtti években kéziratosan keringett a protestánsok közt, majd 1638-as nyomtatása után 1800-ig tízszer adták ki. Utolsó kiadása 1845-ből ismert.¹⁴ E főbb munkák mellett megszámlálhatatlan prédikációban és traktátusban tűnik fel Spira alakja, azonban bármely felekezeti és egyházpolitikai célt is szolgáljon, közös elemük e munkáknak, hogy Spira esete Isten figyelmeztetése az aposztatákhhoz, mely hangsúlyozza, hogy az üldöztetés mindig jobb a teljes romlásnál és elkárkozásnál. A felekezeti lojalításra való figyelemfelhívás lehetővé tette, hogy a történet azokban a korszakokban, mikor a protestáns kisebbség helyzete veszélyeztetetté válik, mindig aktualizálva jelenjen meg.¹⁵ A katolikus egyház elleni egyértelmű polémia mellett¹⁶ a protestánsok között is teológiai vitát idézett elő a jelenség. A lelkesek egy része, Kálvin véleményét hangoztatva, Spirában az eleve elrendelés példáját látták, elrettentésként használva azt. Ezzel szemben a puritánok felmentették Spirát, és a híveknek kiutat kínáltak a kétségbeesésből. Ez utóbbi álláspontot képviseli Hugh Latimer és William Perkins, ám e megosztottság a kontinen-

doctrina afferat, iudicium... Bázeli, 1550, Johannes Oporin. Lásd: Celesta Wine: Nathaniel Wood's Conflict of Conscience. *Publications Modern Language Association*, 1935/3. 665. Vö.: Overall: i. m. *The Reformation of Death...* 6. Michael, McDonald: The Fearefull Estate of Francis Spira: Narrative, Identity, and Emotion in Early Modern England. *Journal of British Studies*, 1992/1. 33.

¹³ Matteo Gribaldi: *Notable and maruailous epistle of the famous Doctor Mathewe Gribalde, professor of the law, in the vniuersitie of Padua: concerning the terrible iudgement of god, vpon hym that for feare of men, denyeth Christ and the knowen veritie: wyth a preface of Doctor Caluine*. Transl. Edward Aglionby. Worcester, 1550. John Oswen/Osmen. Ugyan ez Londonban is megjelent 1570-ben.

¹⁴ John Fox: *Actes and Monuments*. 1564. Nathaniel Wood: *Cases of Conscience*. 1581. Thomas Beard: *Theater of Gods Judgment*. 1597. Ismeretlen szerző: *A Ballad of Master FFrauncis [sic!]*. 1587. Nathaniel Bacon: *A Relation of the Fearfull Estate of Francis Spiera*. 1638. Bővebben: MacDonald: i. m. 34.

¹⁵ MacDonald: i. m. 35, 38.

¹⁶ Kojo Minta: *The Aesthetic of the Ascetic*. Undergraduate Humanities Forum Research Fellows Undergraduate Humanities Forum 2008–09: Change. University of Pennsylvania, 2009. 17–18. [online] http://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1008&context=uhf_2009 [2014. 06. 16.]

sen is éreztette hatását.¹⁷ Később ugyanezt a predestináció körüli vitát éleszti fel Nathaniel Wood 1581-es munkája, melynek egyik változatában az öngyilkos Spira kárhözatra jutott, míg a másik változatban mentesül bűnei alól, és halála után üdvözülhet.¹⁸ Spira bukása azonban a lelkészek bukása is volt, hiszen nem tudták ellátni feladatukat a kétségbeesés elleni küzdelemben. Emellett az sem túl hízelgő rájuk nézve, hogy a történetet egyházpolitikai céljaikra is felhasználták, félelemben tartva azzal a megnyerni kívánt hívőket.¹⁹ Spira históriájának leginkább polemikus éle a nikodémíták ellen irányult, főképpen Vergerio elbeszélésén keresztül, mely csatlakozott a Kálvin által elindított európai antinikodémita propaganda-hadjárathoz. Ez az értelmezés azonban mégsem Spiráról, inkább magáról Vergeriőről és meghasonlottságáról szól, hiszen élete végéig sikertelenül próbálja diplomáciai karrierjét Angliában is felépíteni. Agresszív propagandája, a Véres Mária uralma alatt nagyfokú vallási toleranciára szert tett angol társadalomban, süket fülekre talált. Vergerio támadásainak célszemélye a protestánsok felé nyitott, nagyhírű diplomata, Reginald Pole volt, aki Vergerio számára a tökéletesen rejtőzködő, igazi nikodémítát testesítette meg. Vergerio számos kiadványával mindenáron le akarta leplezni Polet az európai közvélemény előtt.²⁰ A további recepciót főként Bacon munkája alapján az anabaptisták és arminianusok tartották életben, hangsúlyozva a felekezeti lojalitást, a nonkonformisták üldöztetését és az öngyilkosság lelkiismereti kérdéskörét. A dolog érdekessége, hogy e közösségekben olyannyira azonosulni tudtak Spira történetével és alakjával, hogy újabb „Spirák” is megjelentek, melyek irodalmi kivetülései egészen a 18. századig jelen voltak.²¹ Mindezzel párhuzamosan Spira a puritánok nagyfokú érdeklődését kiváltó vallásos kétségbeesés archetípusává vált. Spira története azért lesz számukra fontos, mert hatással van az olvasók életére és lelkiállapotára. Robert Bolton és William Perkins ez alapján jelölték ki Spira helyét a konvertálás pszichológiai sémájában.²² Rendszerükben a kétségbeesés funkciója, hogy ezál-

¹⁷ A predestinációs tantól elhatárolódik többek között Giorgio Siculo, Caelio Secundo Curione, Contarini, Reginald Pole, Peter Martyr Vermigli is. Lásd erről: Kojo: i. m. 19–21.

¹⁸ MacDonald: i. m. 46–47.

¹⁹ Kojo: i. m. 16–19.

²⁰ Overell: i. m. *Vergerio's Anti-Nicodemite...* 309–315.

²¹ Benjamin Harris 1683 és 1710 között tíz kiadást közölt különböző előszavakkal. John Sault: *The Second Spira*. 1693. Thomas Sevell: *A True Second Spira*. Thomas James Spira történetei és John Wesley közlései az Arminian Magazinban. MacDonald: i. m. 39–44.

²² William Perkins: *A treatise tending unto a declaration whether a man be in the estate of damnation or in the estate of grace*. London, 1590. Robert Bolton: *Instructions for a Right Comforting [of] Afflicted Consciences*. 2nd edition. London, 1635. Spira esetének saját élet-

tal az ember rádöbben önnön bűnösségére, és megérzi a rá váró poklot. Ennek ösztönzésére megszabadulhat a hamis örömök közül, és ha Istenben és annak kegyelmében való hite elég erős, az üdvözüléshez is eljuthat. Ekként találták meg Spira történetében azt az érzelmi tapasztalatot, mely számukra elengedhetlenné vált az üdvözüléshez.²³

A história német recepcióját Philipp Melanchton és Matthias Flacius Illyricus alapozzák meg. 1549-ben mindketten lefordítják Gribaldi beszámolóját, hiszen ekkor már a wittenbergi reformációt megosztó vitában szemben álltak egymással. Melanchton fordításához²⁴ csatol egy *Additiot*, mely csak később, egy 1564-es bécsi összkiadásban jelenik meg.²⁵ Ebben nem aktualizálja Spira esetét, csupán kritizálja a sztoikus hitet, mely szerinte Spirára is hatással volt. Számára a történet azért érdekes, mert hangsúlyozza az Isten ígéretében és kegyelmében való hit fontosságát, ezáltal a reformátori evangélium kerül a középpontba, és Spirát mint a reformációs hitbizalom anti-típusát mutatja be. Flacius mind Gribaldi szövegét, mind Vergerio apológiáját megjelenti németül, ám éles hangvételű, aktualizáló előszót írt hozzájuk, melyben elítélte a Spirát vizsgáló lelkészeket, továbbá a katolikus egyház ellen kikelve és a Melanchton követő „adiaphoristákat” elmarasztalva figyelmeztetett a felekezeti lojalitásra.²⁶ Mindazonáltal az a tény, hogy Flacius és Melanchton is kiadják a szöveget – még hozzá ugyanakkor –, rávilágít arra, hogy a Rómával való ellenségeskedés, mint összekötő mozzanat és egységes protestáns cél a széthasadó wittenbergi reformációban, publicisztikailag még mindig hatékony marad.²⁷ Az 1550-es bázeli kiadás

történetre applikálását lásd: John Bunyan: *Grace Abounding to the Chief of Sinners...* 1666. Továbbá John Haime és John Valton esetéről lásd: MacDonald: i. m. 51–53.

²³ MacDonald: i. m. 55–56.

²⁴ Philipp Melanchton: *Warhaftige Historia von einem Doctor in Italia welchen die feind des heiligen Evangelij gezwungen die erkandte wahrheit zu verleugen*. 1549. Joseph Klug nyomdásznál.

²⁵ Matthias Flacius – Matteo Gribaldi – Philippus Melanchton: *Ein erschreckliche Historia, von Francisco Spira, Wie er in grausame verzweiffung gefallen ist, nach dem er mündlich vnd schriftlich, die erkandte warheit des heiligen Evangelij ... widerumb verleugnet hat, durch Leonhardum Nassinger*. 1564. Ez a kompozíció megjelenik még 1565-ben Frankfurt am Mainban, Martin Lechlernél. Lásd: Köhler: i. m. *Register, Flugschriften...* 26. Itt a mű Anonym. megjelölést kap.

²⁶ Matthias Flacius: *Eine erschreckliche Historia von einem, den die feinde des Evangelij inn welsch Land gezwungen haben, den erkanten Christum zuvorleugnen...* 1549. Magdeburgban, Michael Lotter nyomdásznál.

²⁷ Thomas Kaufmann: *Das Ende der Reformation, Magdeburgs „Herrgotts Kanzlei“ (1548–1551/2)*. Tübingen, 2003. Mohr Siebeck, 319–326. A kiadásokról részletesen az 557. lábjegyzetben értekezik.

fordítása 1558-ban Tübingenben jelenik meg, mely mellett Vergerio szövegének kivételével, a kisebb beszámolókról is elkészülnek a fordítások.²⁸ A német recepcióban azonban más megközelítésből kap fontos hangsúlyt a vallási kétségbeesés: sokkal nyomatékosabbá válik az ördög szerepe. Flacius kiadása élettörténete szempontjából is érdekes, hiszen ő maga is átesett egy vallási kétségbeesésen, pont mikor Luther irányzatához csatlakozott. Akkori állapotának okát annak tudta be, hogy az ördög megsebezte lelkét. Végül a hosszas kínból Luther nyilvános könyörgése szabadította meg.²⁹ Másrészt jól: jó kapcsolatot ápolt Vergerióval, és rokona volt az inkvizíció által megégetett Baldo Lupetinának, ki sokat tett Flacius oktatásáért. Flacius számára ők ketten, a protestantizmus mártírjaiként testesítették meg a Rómával való örök ellentétet, és figyelmeztettek, hogy nem kell engedményeket tenni a gyűlölt pápaságnak. Mindez visszhangzik Flacius kiadásában.³⁰ A Spira-história megjelenése a kétségbeesés lutheri hagyománya

²⁸ Lásd 24–26-os lábjegyzetek. A bázeli kiadás fordítása: *Etliche Missiven oder Sendbriefff von einer warhafften wunderbarlichen Historien, so sich zu Padua verlossen mit einem armen Menschen...: der die Wahrheit verleugnet u. in Verzweiffung gerathen ist...* 1558. Mohartnál. Sigismundus Gelous beszámolója 1550-ben jelenik meg, erről lásd: David Lederer: *Verzweiffung im Alten Reich. Selbstmord während der kleinen Eiszeit*. In Wolfgang – Behringer – Hartmut et al: *Kulturelle Konsequenzen der kleinen Eiszeit*. Göttingen, 2005, Vandenhoeck & Ruprecht. 272. A megállapítása, miszerint: „Schon zwei Jahre nach diesem Selbstmord verfasste Sigmundus Gelous die erste deutschsprachige Spira-Biographie.” valószínűleg téves. Gribaldi és Melancthon nevével megjelenő kiadások: *Historia von Francesco Spira...* 1606. 1630. A bázeli kiadás újra megjelenik németül 1615-ben Frankfurt helymegjelöléssel. Sigismundus Gelous: *Von der Verläugnung und Verzweiffelung Francisci Spiraie*. Frankfurt am Main, 1622. Henricus Schottus: *Ein denckwürdiges Exemple der Verzweiffung an Francisco Spira wegen Verlaugnung der wahren Religion vorgangen*. Frankfurt am Main, 1622. Matteo Grialdi: *Desperans, Oder Die erschrockliche Geschichte Vom Franc. Spira...* 1675. Christian Zacharias Schultze: *Der Triumphierende Christ, Und dritte Spira in den letzten Reden und dem ausserordentlichen Bezeigen eines nglischen Edelmanns...* Berlin, 1728. Carl Ludwig Roth: *Francesko Spira's Lebensende*. 1892. A kiadványok hosszú sora részben David Lederer munkájában hivatkozott (lásd Lederer: i. m. 212.), részben pedig internetes adatbázisokban szerepelnek: www.worldcat.org [2014. 06. 16.]

²⁹ Luka Illic: Matthias Flacius Illyricus: A Disciple of Luther. *Ciências da Religião – História e Sociedade*, 2007/2. 61–64. Matthias Flacius életéről lásd: Fabiny Tibor: *A keresztény hermeneutika kérdései és története*. Budapest, 1998, Hermeneutikai Kutatóközpont, 244–246. Továbbá: *ADB*. Band 7. 1878. 88–101. Lásd: <http://www.deutsche-biographie.de/sfz35577.html> [2014. 06. 16.] Teológiájáról: Marina Miladinov: *Usage of Sainthood in the Reformation Controversy: Saints and Witnesses of Truth in Matthias Flacius Illyricus*. In Irina Vianovski-Mihai (ed.): *New Europe College Regional Program 2002–2003, 2003–2004*, Bucharest, 2004. 17–61.

³⁰ Miladinov: i. m. 32–37.

szempontjából is nagy jelentőséggel bírt. Luthert és követőit nagyon aggasztotta az a Németország területén megjelenő öngyilkossági hullám, mely miatt a kora újkort többen a melankólia korszakának nevezik. Eme eluralkodó *compos mentis* lélekállapotban az ember, az ördög támadása miatt, hitét veszti az isteni kegyelemben, és kételkedni kezd saját üdvösségében.³¹ A felekezetek szigorú szankciókkal próbálták megfékezni a kétségbeesést és az öngyilkosságokat, melynek okát az ördög tevékenységében látták.³² Luther kifejezetten nagy hangsúlyt fektetett a kérdésre, főleg miután 1527-ben, hittársa, a hallei Doktor Johann Krause felvágta saját torkát, mert a mainzi érsek gyózkodására katolikus módon vette az úrvacsorát. Luther szerint Krause az ördög kísértésére cselekedett.³³ Az esetről és a kétségbeesésből való kiútról 1534. október 11-én tartott prédikációjában is beszélt.³⁴ Krause példázata jól tükrözi, hogy Spira német megjelenése előtt is aktívan foglalkoztak a kétségbeesés problematikájával. Így Luther nyomán Melanchton és Flacius kiadása is bizonyosan fontos szerepet játszott a jelenség elleni küzdelemben. Az angol és német recepció különbségét tehát az ördög tevékenységének hangsúlyozásában láthatjuk. Az angol irodalomban is létezik azonban a kétségbeesés Spira előtti irodalmi tradíciója. Erről tanúskodik Morus Tamás *Erősítő párbeszéd...* (1534) című munkájának tizenhatodik fejezete, melyben Vince és Antal arról beszélget, miként kell vigasztalni azt az embert, akit az ördög káprázata kétségbeesésbe taszított, és arra kényszeríti, hogy elpusztítsa önmagát.³⁵ Egy külön tanulmányt érdemelne Spira történetének és Morus fejezetének összehasonlító elemzése, azonban erre jelen terjedelmi keretek között nincs módunk. Az összevetés eredménye, hogy a művekben megjelenő közös elemek: az ördög hangsúlyozott szerepe, a kétségbeeső középpontba helyezése, a vigasztalók sokasága (és szükségessége a kétségbeesett ember meneküléséhez), azoknak tanácsai és módszerei által, a történet igen erősen kötődik a középkori *ars moriendi* műfajához. E megállapítás vezethet tovább minket Spira történetének hazai recepciójához.

³¹ Lederer: i. m. *Verzweiflung...* 254–257.

³² David Lederer: *Selbstmord in Frühneuzeitlichen Deutschland: Klischee und Geschichte. Psychotherapie in Psychiatrie, psychotherapeutischer Medizin und klinischer Psychologie*, 4. vol. (1999). 208.

³³ Lederer: i. m. *Selbstmord...* 209.

³⁴ Martin Luther: „Take Your Bed and Go!” Sermon on Matthew 9:2–8, The Nineteenth Sunday after Trinity, October 11. 1534. *Word & World*, 1996/3. 282.

³⁵ Thomas Morus: *Erősítő párbeszéd balsors idején*. Ford. Gergely Zsuzsa, szerk. Szócs Géza. Budapest–Kolozsvár, 2004, Szent István Társulat – A Dunánál Könyvkiadó. 199–240.

Az első magyar vonatkozású munka a nagyhírű humanista, Gyalui Torda Zsigmond (Sigismundus Gelous) beszámolója, mely az 1550-es bázeli összkiadásban jelent meg.³⁶ Életéről és munkásságáról műveltsége, kiterjedt humanista kapcsolatai, nemzetközi megbecsültsége és a protestantizmusért tett erőfeszítései ellenére csak töredékek szerepelnek a szakirodalmakban.³⁷ Torda Zsigmond 1546 és 1550 között Révay Ferenc fiainak kísérőjeként tartózkodott Páduában, ahol teendői ellátása mellett orvostudományt is hallgatott. Megismerkedett Gribaldival, és nagyfokú irodalmi tevékenységet fejtett ki. Így kerülhetett 1548-ban Spira Ferenc halálos ágyához.³⁸ Gyalui beszámolója lelezni sem próbálja, hogy protestáns konstrukció. Beszámolójának célja, hogy az olvasók az isteni haragot meglátván „megtanulják félni az Urat, és állhatatosságot tanúsítsanak hitük megvallásában”.³⁹ Spira tragédiája nem más, mint Isten példázata, mit a hívők elé tár, hogy okuljanak belőle. Isten azt akarja, hogy minél több emberhez eljusson e történet, ezért tartotta Spirát „a természetes tűrőképesség határán túl” is életben.⁴⁰ Maga a szenvedő is tisztában van szerepével, és annak ellenére veti magát alá Isten akaratának, hogy nem tudja őt többé szeretni. Ebből a szempontból érthető, hogy Spira egyes szám első személyben meséli el történetét, mindvégig reflektálva arra, hogyan is kellett volna helyesen viselkednie. Többször is fel-

³⁶ Gyalui Torda Zsigmond: Sigismundi Geloj Transylvani historia de Francisco Spiera. In Caelio Secundo Curione: i. m. *Francisci Spierae...* 96–124. Lásd: http://www.e-rara.ch/bau_1/content/titleinfo/570420 A fordításért köszönettel tartozom Szabó Ádámnak, a Szegedi Tudományegyetem Klasszika Filológia Tanszék PhD hallgatójának.

³⁷ Jelen dolgozat keretei nem engedik meg az élettörténet ismertetését, melynek részleteiről a következő kiadványokból tájékozódhatunk: Borzsák István: A magyarországi Melanchton recepció kérdéséhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1965/4. 433–446. Frankl Vilmos: *Révai Ferencz nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538–1555*. Pest, 1873. Gál-Mlakár Zsófia: Verancsics Antal korának humanista hálózatában. *Publicationes Universitatis*, 2009. 122–123. Ritoókné Szalay Ágnes: Galeotto Marzio és Bonfini történeti műveinek kiadása. In uő: „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Budapest, 2002, Balassi Kiadó. (Humanizmus és Reformáció, 28.) 161–165. Ritoókné Szalay Ágnes: Miért Melanchton? In Balázs Mihály – Font Zsuzsa et al (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szeged, 1997, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszék (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35.) 497–505. Zeman László: Egy fejezet a hazai humanizmus filológiai vizsgálatából. In uő.: *Gymnasiologia, Az eperjesi Kollégium és áthagyományozódásai*. Somorja-Dunaszerdahely, 2003, Liliium Aurum, 37–55.

³⁸ Frankl: i. m. 26–30. Zeman: i. m. 38–39.

³⁹ Gyalui: i. m. 96.

⁴⁰ Gyalui: i. m. 109.

hívja a figyelmet, hogy hitünkéről mindig tanúságot kell tenni, ki kell mellette tartanunk, és tisztában van igazi bűnével is: a közösség megvezetésével (utalás a nyilvános hitehagyására). Példázat voltát folyamatosan bibliai citátumokkal igazolja.⁴¹ Ekképpen nyilvános disputa folyik ágya mellett,⁴² melynek egy részletében arról beszél, mit is jelent valódi kereszténynek lenni, kizárva magát azok sorából.⁴³ Spira folyamatosan párbeszédben áll Péter apostol esetével, szinte ellenpárjaként jelenik meg, és rendkívül érdekes az a rész, mikor saját kétségbeesését az egyetemes vallástörténetben helyezi el, példaértékét teljesen unikumként kezelve: „Péterre rátekintett az Úr a bukása után, rám azonban nem tekintett. Az eset, amit nektek bemutattam, borzasztó, szinte egyedülálló, amelyhez hasonló még sohasem történt.”⁴⁴ Izgalmas kettősség figyelhető meg, hiszen Spira, mikor azzal próbálják vigasztalni, hogy Isten mindenkinek megbocsát akármekkora is legyen bűne, folyamatosan arról beszél, hogy ez csak a kiválasztottnak szól, és ő nem tartozik azok közé.⁴⁵ Másfelől azonban éppen hogy Isten kiválasztott példájának tekinti magát, melyet az Atya az emberek elé tár! Ebből a nézőpontból teljesen érthető, hogy mikor unokaöccse színleléssel, felesleges nyavalygással és örültséggel vádolta meg, Spira erőteljes szavakkal védte állapotát. Intette unokaöccsét, hogy ne nevesse ki „az isteni bosszú eme iszonyú példáját, amitől inkább össze kellene borzadnod és istenfélelmet tanulnod”. Majd ecsetelte, hogy a test mindig tévesen ítél Isten dolgairól, és nem érti annak rendelkezéseit, példázatait, majd „szidta a filozófus Peretust, aki 20 évvel ezelőtt írt egy eretnek dogmákkal teli könyvet, amelyben főleg azt bizonygatta, hogy ami csodálatra méltó dolgot csak tett Krisztus, azokat annak rendje és módja szerint le lehet vezetni természetes okokból”.⁴⁶ E Peretus filozófus nem más, mint a híres arisztotelianus természetfilozófus Pietro Pomponazzi, aki 1516-os, a lélek halhatatlan-

⁴¹ Gyalui: i. m. 113–114.

⁴² Gyalui: i. m. 110–121.

⁴³ „Testvéreim, ne higgyétek, hogy könnyű és kézenfekvő dolog kereszténynek lenni. Hagyjátok a közvéleményt, miszerint elég, ha valakit fölkennek a keresztység vizével, ha elolvassa az Evangéliumokat, betartja a vallás néhány alapvető szabályát, a szájával ismételteti Krisztus nevét, és magáévá tesz néhány véleményt, ami által részben a jókhoz, részben az ellenkező csoporthoz csatlakozik. A kereszténynek keménynek kell lennie, megbonthatatlanul szilárdnak kell bizonyulnia, győzhetetlennek, tántoríthatatlannak. Akármerre jár, nyílt tanúbizonyságot kell tennie az égi tanításról, utolsó leheletéig védenie azt, életével kell példát mutatnia a tanítás mivoltáról. Aki ezt nem cselekszi meg, nem keresztény.” Gyalui: i. m. 116–117.

⁴⁴ Gyalui: i. m. 115.

⁴⁵ Gyalui: i. m. 110.

⁴⁶ Gyalui: i. m. 118–120.

ságáról írt munkájával vált hírhedtté, melyben tagadta a lélek halhatatlanságának filozófiai érvekkel való bizonyíthatóságát. A munka, melyre Spira hivatkozik, az 1520-ban íródott *De naturalium effectuum causis sive de incantationibus*. Gyalui beszámolójának megjegyzése azért érdekes, mert ezt a munkát Pomponazzi az inkvizíciótól félve (hiszen 1516-os munkája miatt heves támadások érték, arról nem is beszélve, hogy Velencében elégették példányait) nem merte kiadni, így csak kéziratban terjedhetett. Nyomtatott kiadása csupán 1556-ban, halála után jelent meg.⁴⁷ Most nincs lehetőség Pomponazzi munkájának bővebb ismertetésére, és a Gyalui szövegben való előfordulása is további elemzések feladata, mégis értékes adattal állunk szemben. Torda Zsigmond szövegének didaktikus üzenetén felül Peretus említése adalék Pomponazzi magyar recepciójához. Gyalui mindössze négy évet tölt Páduában, mégis értesül Pomponazzi 1520-as munkájának téziseiről, mely a szöveg nagyfokú elterjedtségére utal, illetve nagy visszhangjára, hiszen abban nem lehetünk biztosak, hogy a kézirat került Gyalui kezébe, az is előfordulhat, hogy diáktársaitól hallott Pomponazzi tanairól.

A magyar nyelvű recepció másik munkája, mely Spira történetét teljesen feldolgozza, Tőke Ferenc 1553-as verses históriája *Az Istennek Röttenetes Haragjáról és büntetéséről, ki megjelentetett ez mostani időkbén, az Spira Ferencz doctorban azoknak példájára, kik az hitet megesmervén, megtagadják, avagy eltitkolják* címmel.⁴⁸ A kézirat több úton hagyományozódott: teljes egészében a *Bornemissza énekeskönyv* őrizte meg, de fennmaradt másolatként a *Lugossy-kódexben*, a *Veszprémi históriás kolligátumában*, és ismeretes egy 1611-es Polgáron készült rekatolizált változat is, mely az egrí káptalan tulajdonából származik.⁴⁹ A história katolikus recepciója annak hazai elterjedtségére is utal. A katolikusok valószínűleg a kálvini kettős predestináció borzalmait hangsúlyozták a történettel, mely szörnyű kétségbeesésbe hajsolja a híveit. Tőke históriáját legrészletesebben Dézsi Lajos vizsgálta. Összevetve azt a bázeli kiadás 1608-as kiadásával arra ju-

⁴⁷ Martin, L. Pine: *Pietro Pomponazzi: Radical Philosopher of the Renaissance*. Padova, 1986, Editrice Antenore, 238–239. A mű tartalmát bővebben lásd: 235–266. Pomponazziról magyarul: Simon József – Kasza Péter: *Pietro Pomponazzi: A lélek halhatatlanságáról – XV. fejezet. Fosszília*, 2001/3–4. 134–140.

⁴⁸ Kiadásai: Szilády Áron s. a. r.: *Régi Magyar Költők Tára XVI/6*. Budapest, 1896, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 115–130. Továbbá: Tőkei Ferenc s. a. r.: *Tőke Ferenc históriás énekei*, Budapest, 1996, 21–35. Tőke Ferenc életéről kevés adat maradt ránk, ezeket lásd: *Veszprémi históriás kolligátuma*. Debrecen, 2004. 11. [online] <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=1&p=meta13&l=262%20> [2014. 06. 16.]; Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története I. 1600-ig*, Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó, 292–293.

⁴⁹ Természetesen filológiai és tartalmi érvek is alátámasztják a szöveg katolikus voltát. *Veszprémi...* i. m. 13.

tott, hogy Tőke biztosan az 1550-es teljes kiadást használta, mivel műve az abban megjelent beszámolók kompilációja. „Nem fordítja le a latin kiadást, hanem annak alapján maga ír egy egyháztörténeti éneket, mely a különféle tudósításokat egységes műbe foglalja össze”.⁵⁰ A verses história hangsúlyos részei pont azért lehetnek érdekesek, mert minden beszámolóból merített a szerző. A kolofon „viszszavonó néppel való vesződésben” sora és az első három strófa kesergése, hogy Istent kezdik elhagyni a népek és emiatt Spira esetét, mint „újonnan lött” csodát adta elénk az Úr, az aposztaták elleni célzatosságról árulkodik.⁵¹ A test és lélek vitájában, valamint a hitehagyás okozta közösségi megbotránkozásban felismerhetjük Gyalui szövegét is.⁵² Nagyon érdekes, hogy az ördög szerepe Tőkénél nagyobb hangsúlyt kap. Már abban is nagy szerepe van, hogy Spira az inkvizíció elé kerül (37. sor), de a kísértéseit is érzékletesen ábrázolja (237–244. és 257–260. sorok). Gyaluinál csak a beszámoló végén kap szerepet a Sátán, ki „sokakat megtámad, és le is győz, a lélek megismerését elhomályosítja, ezzel eltakarja Isten könyörületességét, kétséget támaszt az ígéretekkel szemben, a bűnököt megnöveli, aggodalmat kelt a kiválasztottsággal kapcsolatban”.⁵³ Ugyanígy Morusnál is az ördög, valamely szörnyű bűne által taszítja kétségbeesésbe az embert.⁵⁴ Ez a nézet tipikus jellegzetessége a középkori *ars moriendine*nek. Ezt látjuk a Bodleian-féle változat második fejezetéből is, mely a halálán lévő ember megkísértéseiről szól. E 15. századi szöveg az ördög öt kísértése közül (hitben való megkísértés, kétségbeesés, türelmetlenség, önelégültség, múlt dolgokkal való foglalatosság) második helyen tárgyalja a kétségbeesést, „amely azon remény és bizakodás ellen van, hogy mindenkinek Istenhez kell tartoznia”. Ekkor az ördög a haldokló elméjében újra megjeleníti az elkövetett bűneit, hogy ezáltal kétségbe taszítsa. Az egyetlen ellenszere mindennek, hogy bizakodjunk Krisztusban és Isten kegyelmében. Ágostont idézve beszél a helyzet súlyosságáról, mert „nincs akkora bűn, amit orvosolni ne lehetne, egyedül a kétségbeesés”. Senkinek sem szabad lemondania a megbocsátásról, „hanem minden bizalmát Istenbe vesse”. Mindezt a Krisztust megtagadó Péter, a Szent Egyházat üldöző Pál, az adószedő Máté és Zakheus, továbbá Mária Magdaléna példájával igazolja.⁵⁵ Hasonló komolysággal hívja fel a figyelmet a kétségbeesés bűnére a Caxton-féle rövid értekezés 1491-

⁵⁰ Dézsi Lajos: „Spira históriája”. *Irodalomtörténet*, 16. évf. (1927). 211–217.

⁵¹ Tőkei: i. m. 21. 35.

⁵² Tőkei: i. m. 22–24. Vö. Gyalui: i. m. 101–102.

⁵³ Gyalui: i. m. 121.

⁵⁴ Morus: i. m. 218.

⁵⁵ *Ars moriendi* (Bodleian-féle változat). In Virág László ford.: *Ars moriendi. A meghalás művészete*. Budapest, 2004, Arcticus Kiadó (Libri Religionis, III.) 14–16.

ből: „és mindig vigyázz, ne ess kétségbe, hiszen az igen csak bosszantja Istent, és nem lehet orvosolni”.⁵⁶ Tőke versének további elemei is vannak, mely az *ars moriendi* műfaja felé közelítik Spira történetét: megjelenik a kétségbeesettnek leköltözése (154. sor), az orvosok tehetetlensége (161–165. sor), a körülállók népes jelenléte (181–184. sor) és a terjedelmes vigasztalás (193–216. sor). E részletek bővebb taglalása magyarázható azzal is, hogy Tőke azokat Gribaldi szövegéből veszi, hiszen Gribaldi beszámolója köthető leginkább a halál tematikájához. Az alaptörténetre ezáltal több értelmezési réteg épül, azonban a történet kontextusa mégiscsak a halál marad. Spira ilyen értelemben tipikus középkori haldoklóvá válik. A teológiai beszélgetések, a biblia-citátumok mind rokoníthatóak a középkori *ars moriendi* egy fejezetével, mely megszabja, hogy a környezetnek lelki könyvek olvasásával és imádkozással kell segítenie a haldoklón. Azonban itt a hagyományos *ars moriendi*től nem csupán a végkifejlet tér el, hanem, hogy a jelenlévők nem voltak biztosak Spira felépülésében, így inkább megfigyelőként szerepeltek, hogy tanuljanak az esetből. Ekként válik a történet *ars moriendi*ből *ars vivendi*vé.⁵⁷ Spira a rossz halál mintaképe lett, okulásul az utókor számára, hogy miként nem szabad viselkedni az embernek a halálos ágyán.

Ezt az értelmezési hagyományt erősíti a szakirodalom által Spira kapcsán már adatolt Kulcsár György *Az halálra való készületről rövid tanóság* című munkája.⁵⁸ Ennek végén a másvilági állapotokról értekezve a pokolban szenvedők között találkozunk vele a kínok árnyalása közben: „Ez leszen jutalmok mindeneknek valakik jó idején meg nem térnek Istenhez életek megjobbítása által, hanem csak hallgatják penitenciájokat, és lelkiismeretek ellen cselekesznek. Amint nagy sok kegyetleneknek és Istenteleneknek példája bizonyítja, kiis az kétségbeesésben vesztenek el: Mint Néró császár, Caligula, Heliogabalus és a többi között Spira Ferentz. Kiknek rettenetes példájok által intetvén az idején való penitenciára tanójok az Úr Istent félni [...]”.⁵⁹ Szövegösszevetések igazolják, hogy Kulcsár

⁵⁶ A meghalás művészete, amely az ember lelki üdvéért van, Caxton-féle rövid értekezés (1491.). In Virág: i. m. 40.

⁵⁷ Overell: i. m. *The Reformation of Death...* 7–12. Lásd még: Overell: i. m. *The Exploitation...* 626–628.

⁵⁸ Horváth János: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalom-története*. Budapest, 1957, Gondolat Kiadó, 414–415. Kulcsárral és munkásságával Hubert Ildikó foglalkozik részletesen: Hubert Ildikó: *Kulcsár György, az alsólindvai prédikátor*. Lendva, 2001, Galéria-Múzeum. Hubert Ildikó: „Az mit Istennek mívelhetek, örömet kész vagyok hozzája”. *Kulcsár György és művei*. Budapest, 2011, Luther Kiadó.

⁵⁹ RMNy 319. Hasonmás kiadása: Kulcsár György: *Az halálra való készületről rövid tanóság*. Budapest–Lendva, 2007, Balassi Kiadó (Bibliotheca Antiqua, 41.) 62v–63r.

nemcsak, hogy ismerte, de aktívan használta Tőke munkáját, mely több részletében is visszaköszön.⁶⁰ Kiemelésre érdemes, hogy itt Spira Néró, Caligula és Júdás társaságában jelenik meg. Ez szorosán kapcsolódik az angol recepcióhoz, ahol Latimer Spirát Káinnal, Ézsauval, Júdással és Néró császárral együtt emlegeti, majd ez az allúzió több évtizedre megrögzül, és megtalálható lesz többek között Edwin Sandys, Thomas Rogers, John Seffield és John Bunyan munkáiban is.⁶¹ Eltekintve Kulcsár művének részletes ismertetésétől, meg kell jegyezni, hogy a kétségbeesést a harmadik rész XXIII. ördögi kísértésénél tárgyalja, továbbá a vizsgáztatásokban a kétségbeesés hasznosságáról a már említett angol puritán értelmezéshez és nem mellesleg Morus munkájának gondolatmenetéhez is nagyon hasonló részt találunk. „Ha jó szerencsébe, avagy jó egészségbe volnál, talán ingyen sem gondolnál Istenöd felől, és amint, hogy természeti a testnek, hogy mindönkor hajlandóbb az gonoszságra, hogy nem mint az jóra, abból az ő gonoszságából Isten ellen való vétőkbe ejtene tégedet, kétségbe és Istennek haragjába vinne s az örök kárhozatot sem kerölhetnéd el. De hogy ez így ne legyön az nyomorusággal és az vereséggel veszi ennek eleit az mennyei Atya, idvösségedet szomjúhozván: hogy a te testöd, ki midőn igyeközetivel gonoszságra vágyakodik és a lélok ellen tusakodik: eképpen enyhítték meg, és engedjön az léloknek”.⁶² A kétségbeesés problémája iránti érdeklődést tükrözi, hogy Kulcsár 1573-ban megjelentette *Az ördögnek a penitencia tarto bünössel való vetekedéséről es az ketsegebesés ellen...* című munkát, mely Urbanus Rhegius (1489–1541) latin nyelvű munkájának fordítása.⁶³ Emellett *Postillás* kötetében is több evangéliumi magyarázat szól a kétségbeesésről, sőt Spira alakja azok között is felbukkan.⁶⁴

⁶⁰ Hubert: i. m. „Az mit Istennek...” 38–41.

⁶¹ Overell: i. m. *The Exploitation...* 619.

⁶² Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 44r–44v. Morusnál: „[...] hogy ha nem esik kétségbe, hanem felemeli szívét és bízik Isten nagy kegyelmében, végezetül alapos oka lesz örülni bukásának. Mert ennek előtte sokkal nagyobb veszély leselkedett rá, mint aminek tudatában lehetett, mivel sokkal jobbnak gondolta magát, mint amilyen valójában volt. És Isten javulása érdekében, engedte őt az ördög mély csapdájába esni azért, hogy megismerhesse, ki is volt ő valójában, míg oly nagy biztonságban érezte magát”. Morus: i. m. 218–219.

⁶³ Kulcsár György: *Az Oerdoegnek a penitencia tarto Buenoessel való vetekedéséről: es az kétségbe essés ellen az Reménségrovoel való tanusság*. Alsólindva, 1573, RMK. I. 97. [online] A szöveg az Országos Széchényi Könyvtár Digitális Könyvtárában elérhető: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/4249> [2014. 06. 16.]

⁶⁴ Hubert: i. m. „Az mit Istennek...” 38. 63. lábjegyzet. Kulcsár György: *Postilla, az az evangeliomoknac, mellieket esztendő által a keresztyénekc gyöleközetibe szoktac oluasni es hirdetni, prédicatio szerint való magyarázattia*, Alsólindva, 1574. A Szegedi Régi Könyvek Tárában RA 5088 jelzetű kötet sajnos csonka és számozatlan, de a Böjt utáni első vasárnap

Hasonló kontextusban találkozunk Spirával Károlyi Péter 1575-ös, *Az halálról, feltámadásról és az örök életről...* című debreceni nyomtatványában,⁶⁵ melynek célja a betegségben való vigasztalás és a Sátán ellen való védekezés. Emellett a próféták, apostolok írásaiból a halál ellen való orvosságokat gyűjti össze, és a halálról, feltámadásról és örök életről való helyes felfogást fejt ki. Ezzel párhuzamosan, végig éles polémia zajlik az antitrinitáriusok ellen, főképpen a lélek halhatatlansága kapcsán. A mű kérdés-felelet formájában íródott és a 24-ből az ötödik kérdés foglalkozik az örök halállal. Károlynál a biztosan elkárhozók között szerepel Juliánusz aposztata, Árius, Valentino Gentile, Blandrata és Heltai Gáspár és mindazok, akik a Szentlélek ellen vétkeznek, és a megismert igazságot tudván, lelkiismeretük ellenében rombolják azt, a hamisságot építve. De ugyanúgy kárhozatra jutnak azok is, akik „az Istennek kegyelmében kétségben esnek, nem hiszik, hogy Isten kegyelme nagyobb az ő bűnöknel [...] ebben a kétségben halnak meg, avagy megölik ő magukat, mint Júdás, Káin, Spira Ferenc és Tóth Miklós”.⁶⁶ Károlyi munkája Tóth Miklós tanaival (és máig ismeretlen munkájával) vitatkozik,⁶⁷ aki az anabaptista lélekaluvást vallva tagadta annak halhatatlanságát, viszont hitt a feltámadásban.⁶⁸ Tóth részt vett az 1569–70-es Basilius István vezette partiumi antitrinitárius misszióban, és a békési hitvita során meggyőzött kisebb csoport kérésére, hozzájuk nevezték ki prédikátornak. Igen szuggesztív prédikatori megnyilatkozásáról is maradtak fent források.⁶⁹ Már Balázs Mihály is felfigyelt rá, hogy Károlyi a szerinte öngyilkosságot elkövetett, egyébként hitehagyott (értsd: antitrinitáriussá lett) Tóthot Spira mellett tünteti fel, ter-

és Böjt utáni harmadik vasárnap részletesen szól a kétségbeesésről, Belzebúból és az aposztatákról is.

⁶⁵ Károlyi Péter: *Az halálról, fel tamadasrol es az örök eletről haznos es szükseges köníveczke az kereztienek epoetelekre es vigasztalasokra...* Debrecen, 1575, RMK I. 116. ill. RMNy I. 358.

⁶⁶ Károlyi: i. m. 36r.

⁶⁷ Egy ideig Károlyi megnyilatkozása alapján tartotta magát az elképzelés, miszerint Tóth Miklós Johann Sommerrel együtt 1570–71-ben a Heltai nyomdában *A feltámadásról* szóló munkát jelentetett meg. Ez azonban tévesen feltételezett: <http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/eRMK/1f0f/2167/2636> [2014. 06. 16.]

⁶⁸ Pirnát Antal: Néhány adalék Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához. In Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint (szerk.): *Collectanea Tiburtiana: tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, 1990, JATE Press. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.) 179–184.

⁶⁹ S. Szabó József: Egy unitárius hitvitázó. *Protestáns Szemle*, 1934/5. 286–289. E megnyilatkozásokat Balázs Mihály kontextualizálja. Balázs Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Budapest, 1998, Balassi Kiadó (Humanizmus és Reformáció, 25.) 112–113.

mészetiesen csupa kisbetűvel írva.⁷⁰ Érdekes a kárhozottak között Valentino Gentile, a Bernben kivégzett olasz eretnek említése is, kinek nézeteit Béza cáfolta, majd később Béza ezen munkájával a *De falsa et vera* bizonyos részletei vitáztak.⁷¹ Károlyi munkájának azonban vannak *ars moriendi* jegyei is, melyek Spira ugyanazon kontextusban való megjelenítésén felül közelítik azt Kulcsár 1573-as munkájához: így a 11. kérdés a halálhoz való készülétről, a 13. kérdés alatt megfogalmazott kilenc vigasztalás a halál ellen, illetve a 14–19. kérdés, mely a Sátán kísértéseit sorolja fel.

A magyar nyelvű Spira recepcióba új szöveggént beemelendő a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található MsU. 732 jelzetű unitárius prédikációsorozat, mely a 17. század folyamán keletkezett és a *Conciones vetustae ex Apocalypsi* címet viseli.⁷² A sorozat 11 számozott prédikációból áll, azonban a hetedik hiányzik (így csupán 10 szöveg van). A prédikációk egymásra épülnek, szorosan összetartoznak és a Jel 22,1–2. kaputokat magyarázzák. Jelen keretek között nincs mód a prédikációk teológiai hozadékának tárgyalására, annyit azonban érdemes tudnunk, hogy az eddig ismert, nonadorantista tradícióból építkező Apokalipszis kommentárokkal ellentétben, itt szociniánus tendenciák mutathatók ki. A munka a teológiával szemben inkább az erkölcsi hozadéka kihegyezett. Ekként az élet folyóvizének és fájának allegorikus magyarázata után (1–3. prédikáció) a fának (mint istenes életnek) 12 evilági és túlvilági gyümölcsét taglalja.⁷³ Spira teljes történetét példázattá rövidítve a 9. prédikáció tartalmazza, mely a tizenegyedik gyümölcsről, a jó halálról szól.⁷⁴ A jó halál nem más, mint hogy Isten a halálunk óráján megvigasztal, és bátorsággal visz át minket ama szoros kapun. Ellenben a gonoszok halálukkor kétségbeesnek, hiszen eszükbe jut minden bűnük, és rettegnek az ítélettől. Míg a jó életűek mellett angyalok, addig a gonoszok mellett ördögök forognak, és kárhozatra viszik őket. „Példa Júdás Iscariot is, az ki fősvény és áruló lévén, mint kínlódék halála előtt, kényszeríté az az kín, hogy

⁷⁰ Balázs Mihály: i. m. *Teológia...* 39, 107, 112–113.

⁷¹ Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Budapest, 1988, Akadémia Kiadó (Humanizmus és Reformáció, 14.) 35–36.

⁷² Lakó Elemér (szerk.): *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*. Szeged, 1997, 144.

⁷³ Gondviselés, újjászületés, elmének világhossága és igaz bölcsesség (4. prédikáció); lelki öröm, lelkiismeret csendessége, fiducia firma in Deo (5. prédikáció); vera nobilitas, Isten figyelme a hívők imáira, defensio dei ab hostibus, (6. prédikáció); külső áldomás, jó halál (8–9. prédikáció egyben); és végül a tizenkettedik gyümölcs az örök mennyei boldogság (10. prédikáció). A 11. prédikáció a halálról és arra való készülődésről szól.

⁷⁴ Az itt részletesen tárgyalt 9. és 10. prédikáció szövegét a dolgozat végén, függelékben, a kiejtést tükröztető modernizált átírásban és központoszással közlöm.

felakassza magát. Így az bölcs Achitofel, Dávid tanácsa [értsd: tanácsosa], bűnben ejtven magát, búában [értsd: bűjában] felakasztá magát. Ezen dologra hozok ide egy példát Philippus Lonicerus írásából, kiről írtnak mások is sokak”. Ez a példa Spira története, melyet elejétől fogva egy oldalon keresztül tárgyal.⁷⁵ A leírásban érdekes, hogy a prédikáció szerzője Spira megvilágosult (később visszavont) hitét csak annyiban tartja helyesnek, hogy a pápaság tanai ellen vallanak. Egyébként mintha nem tartaná teljes mértékben igaznak, ami érthető is, tekintetbe véve, hogy a történetből sokan a kettős predestináció bizonyosságát olvasták ki, mely az unitárius tanokkal semmiképp sem volt összeegyeztethető. A prédikáció Spira szenvedéséből azt a tanulságot vonja le, hogy ilyen „szörnyű és rettenetes az bűnhöz szokott, istenkáromló, gyilkos, hamis, csalárd, fajtalan embereknek az ő halálok, főképpen pedig azoknak, kik az megösmert igazságot megtagadták.”⁷⁶ Spira itt is Júdás társaságában jelenik meg, továbbá hasonlóan Kulcsár szövegéhez, a jó meghalás ellenpéldájaként szerepel. Figyelemre méltó azonban az a heves kirohanás, hogy Spirának nem csupán hitehagyása miatt és mert „betelt szíve Istennek gyűlölségével” élte át a kínokat, hanem azért is, mert hatalmasabb bűnnek számít a már megismert igazság megtagadása. Isten felfedte magát és az igaz evangéliumot számára, ő azonban nem élt ezzel, és Istennel együtt megtagadta azt. A prédikáció hivatkozása adalékot szolgáltat a német recepcióra is. Philipp Lonicer (1532–1599) ugyanis latinra fordította Andreas Hondorff *Promptuarium Exemplorum, das ist Historien und Exempelbuch nach Ordnung...* munkáját, melynek 1584-es kiadásában az 52v–55r-ig terjedő rész tárgyalja Spira esetét.⁷⁷ E kötet különböző latin kiadásai viszonylag elterjedtek voltak, tudunk Bocskai István példányáról,⁷⁸ egy további példányról a sárospata-

⁷⁵ MsU. 732. 60–61.

⁷⁶ MsU. 732. 61.

⁷⁷ Andreas Hondorff: *Promptuarium Exemplorum...* 1584, 52v–55r. [online] http://books.google.hu/books?id=273ZI9OSIXAC&printsec=frontcover&dq=andreas+hondorff&source=bl&ots=f9MAAF5wKG&sig=zJfP6_uqQPtDzclaIDO89VEjlWU&hl=hu&sa=X&ei=H19pUKbLN4_Esgb72oCAAQ&xved=0CDEQ6wEwAA#v=onepage&q=andreas%20hondorff&f=false [2014. 06. 16.] A könyvnek ismeretes már 1575-ös kiadása is: Kecskeméti Gábor: Topozok és exemplumok a história hasznairól a 17. században. *Studia Litteraria*, 32. évf. 1994. 86. 47. lábjegyzet.

⁷⁸ Az OSZK által összeállított Ritka és Különleges Kötések katalógus, RK 57. jelzet. Lásd: http://www.oszk.hu/sites/default/files/languages/ritka_%20kotesek.pdf [2014. 06. 16.]

ki Rákóczi könyvtárban,⁷⁹ és Batthyány Ádám könyvei között is feltételezhetjük.⁸⁰

Mivel az MsU. 732. esetében prédikáció-ciklusról beszélhetünk, így érdekes nem megállni a 9. prédikációnál, hanem a következő oldalakra is vetni egy pillantást. Spira története után azoknak a Bibliából kigyűjtött példázata következik, akik rossz, illetve jó halált haltak. Így állítja szembe Spirával a mártírokat és istenfélő embereket, kik birtokában vannak a jó halálhoz szükséges hitnek és felfogásnak, mely a következőkben áll: 1. A haláluk óráján az istenfélő emberek tudják, hogy a halál nem választja el őket Istentől. 2. tisztában vannak vele, hogy a test halála után a lélek tovább él. 3. Nem félnek, mert a régi szent atyákhoz és Krisztushoz jutnak a halál után. 4. A halál számukra örvendetes, mert minden gonosztól, kísértéstől, ördögtől, testi gyarlóságtól, büntől és bánattól megszabadítja őket, és végül 5. nem irtóznak az eltemettetéstől sem.⁸¹ A 10. prédikáció két részre oszlik, és a tizenkettedik gyümölcsöt a mennyei paradicsomot tárgyalja, először leírva az ottani állapotokat, majd a második részben a kárhozottak poklát mutatja be.⁸² Ez a szerkezet nagyon hasonlít a Kulcsár Györgynél olvasottakra, nem csak felépítésileg, hanem érvkészletében is. A 9. prédikációban nagy hangsúlyt kap, hogy a hívek hiszik, hogy Ábrahám kebelébe jutnak, és erre bibliai citátumok sorát hozza a szöveg.⁸³ Kulcsárnál ugyanez megtalálható, mert mikor az Istennek „vallásában mulandunk ki ez árnyák világbul, bizonynal elhigyjök, hogy az paradicsom és az Ábrahámnak kebele a mi helyönk [...]”⁸⁴ Ugyanígy a lélek örök élete,⁸⁵ a régi Szentatyákhoz és Krisztushoz való jutás is szerepel nála.⁸⁶ A halált, mint ördögtől való megszabadulást is hasonlóan értelmezik: MsU 732: „Tudják és hiszik az hívek, hogy az halál által minden gonosztól megszabadulnak. Az ördög incselkedésétől, ez világ hízelkedésétől, az testnek gyarlóságától, minden büntől, bútól, bánattól, az mely nem kicsiny vigasztalás.”⁸⁷ Kulcsárnál: „Megmenekednek minden fáradtságtúl és munkátúl, és megszaba-

⁷⁹ Monok István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*. Szeged, 1996, Scriptum. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, I.) 101–102.

⁸⁰ Koltai András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. Budapest-Szeged, 2002, Scriptum. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, IV.) 154; 171; 201.

⁸¹ MsU. 732. 62–64.

⁸² MsU. 732. 65–71.

⁸³ MsU. 732. 63.

⁸⁴ Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 61r.

⁸⁵ Uo. 60r.

⁸⁶ Uo. 55v. (XII. vigasztalás)

⁸⁷ MsU. 732. 64.

dulnak az ördögnek és a halálnak kegyetlenségiből, ez világnak és a pokolnak dihésségéből és minden nyomorúságból.”⁸⁸ A paradicsomi állapotokat is hasonlóan érzékelik, ahol állandó gyönyörűségben leszünk, testünk megdicsőítetik,⁸⁹ anyagi bölcsesség lesz birtokunkban⁹⁰ és mindenki Istent fogja dicsérni.⁹¹ Külső érzékek szerint is felmagasztaltatunk, melyekkel meglátjuk Istent és minden szenteket.⁹² A kárhozottak kínjainak ábrázolása is hasonló, miszerint a legnagyobb kín, hogy azok nem látják már soha többé Istent és Krisztust, csak a rút ördögökkel társalkodnak,⁹³ a mennyei test helyett utálatos testüket látják⁹⁴ és ehhez társul az örök tűz, a férgek és minden egyéb veszély emésztése.⁹⁵ E két munka hasonlóságai az unitárius prédikációk egyetemes keresztényi értékrendjén kívül nem csupán az *ars moriendi*-irodalom felekezet felettiségére utalnak, hanem a história recepciója kapcsán is tanulságokkal szolgálnak, hiszen több esetben, szövegszerűen is hasonló kontextusban jelenik meg Spira alakja.

Nagyon érdekes, hogy a történet 1550-es bázeli kiadása alapvetően a protestantizmus polémikus, felekezeti propagandát kifejtő irata, melynek éle kelet felé tekintve kicsorbultni látszik. Míg az angoloknál a megannyi jelentésréteg a 18. században is aktívan élt, addig Németországban már az öngyilkosság és kétségbeesés kontextusa került előtérbe.⁹⁶ A magyar nyelvű recepció ezt tovább tompít-

⁸⁸ Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 59v.

⁸⁹ MsU. 732. 68. Vö. Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 60v. „Hasonlatossak lesznek a Christusnak ábrázatjához, azaz olyan hallhatatlanok, dicsőségesek [...]”.

⁹⁰ MsU. 732. 68. Vö. Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 55v. „Örök világozással ajándékozgatunk meg, nagy értelömmel és ismerettel, úgy, hogy mindön tudomány nálunk lézön és Isten diákinak neveztetönk.”

⁹¹ MsU. 732. 68. Vö. Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 59r. „[...] amely életben semmi gonosz és fogyatkozás nem lézsen, hanem mindön jó lézsen, és az Isten dicsértetik mind szöntelen, aki mindön lézsen mindönökben.”

⁹² MsU. 732. 69. Vö. Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 60r. „Örök életben és örömben élnek, az Istennek, az Szent Angyaloknak, és a megboldogult híveknek színe látásával örvöndöznek.”

⁹³ MsU. 732. 70. Vö. Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 64r–64v. „Az Istennek színe látásától örökké elválasztatnak és elvettetnek [...] Az ördögökkel lézzenek egyött.”

⁹⁴ MsU. 732. 70. Vö. Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 63r. „Mindnen testnek utálatosságába lézzenek.”

⁹⁵ MsU. 732. 70. Vö. Kulcsár: i. m. *Az halálra való...* 64r. „Az ő férgek meg nem hal és tüzök soha meg nem aluszik.”

⁹⁶ Flacius előszava valószínűleg provokatív volt, de Melanchton egyáltalán nem alkalmazta Spira esetét felekezeti polémiára, sőt a bécsi összkiadásban egymás mellett szerepel Melanchton és Flacius szövege, ráadásul Melanchton *Additio*jával kiegészítve. Ez a kiadás abban a formában nem jöhetett volna létre, ha a történet egy kiélezett polémiában vett volna részt.

ja. Még a felekezeti lojalitás kérdése is csupán Tőke szövegében érhető tetten. A magyarországi és erdélyi kontextus a halál, a kétségbeesés és az egyén Istennel való szembefordulásának kérdésköre lesz. Ennek bizonyosságát jelzi, hogy a magyar nyelvű kiadványok egyes részletei szinte megegyeznek Morus munkájának gondolatmenetével, újra kontextualizálva a középkori *ars moriendi* hagyományát. Ez azért is jelentős, mert Spira története és alakja nem konnotálja az *ars moriendi* műfaját, épp ellenkezőleg, Spira minden helyzetben példázat, melyet a különböző célzatosság szerint lehet alkalmazni. A kérdés az unitáriusoknál válik igazán izgalmassá, hiszen a történet kapcsán nem aknázzák ki az aposztázia és felekezeti lojalitás kérdését, melyet az egyház 17. századi helyzete szinte megkövetelt volna. Ne feledjük, a 16–17. században Báthory Zsigmond valláspolitikája mondhatni kötelezővé tette a katolikussá válást az unitárius nemesek számára ahhoz, hogy megtartsák helyüket a politikai elitben. Az 1594-es kivégzések újabb löketet adtak az áttérési hullámnak és a 17. század első felének végére szinte a teljes unitárius nemesség elhagyta addigi hitét.⁹⁷ Az áttérések nagy számát érzékelteti, hogy Enyedi György prédikált az aposztaták ellen. Feltétlen utalnunk kell Trauzner Lukács 1604-es katolikussá válására is, melynek történeti elemei és Spira rekatolizálása közt több párhuzam is vonható (például a gyülekezet előtti nyilvánosság). Az eset bizonyosan emlékezetes lehetett, hiszen Trauzner nem csupán Dávid Ferenc veje, de legbelsőbb munkatársa is volt, aki nem csak a per lefolyása alatt védte Dávidot, de az 1582-ben megjelenő *Defensio Francisci Davidis...* című munka egyik fejezetének is szerzője volt, és aktívan részt vett a felekezet dogmatikai útkeresésben.⁹⁸ Igen beszédes tehát Spira recepciója kapcsán, hogy míg az MsU. 732. hatodik prédikációja kifejezetten Erdélyre aktuáli-

⁹⁷ Horn Ildikó: Az unitárius elit stratégiái (1575–1603). *Keresztény Magvető*, 1999/1–2. 28–34. Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története*. II. kötet. Ford. Márkos Albert, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár Lehel, Kolozsvár, 2009, Erdélyi Unitárius Egyház (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2.) 563. Ez megfigyelhető az 1640. decemberi országgyűlés anyakönyvből, mely felsorolja azokat az unitárius pártfogókat, akiket a tanulók énekükkel tiszteltek meg. A névsorban azonban, összevetve a Horn Ildikó által vizsgált időszak nagy unitárius neveivel, már – néhány kivétellel, például Tholdalagi és Kornis – nem találunk az elit rétegben helyet foglaló unitáriust. Kénosi–Uzoni: i. m. *Az erdélyi unitárius...* 512. Az építő jellegű adalékot köszönöm Molnár Dávidnak. Az áttérések részletezését egész a 18. század végéig lásd: i. m. 563–584.

⁹⁸ Balázs Mihály: Trauzner Lukács „megtérése”. In uő: *Felekezetiesség és Fikció*. Budapest, 2006, Balassi Kiadó (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 8.) 109–119.

zálva támadja a vagyonért és előmenetelért való hitehagyókat,⁹⁹ tehát adódhatott volna alkalom Spira történetének eredeti kontextusában való felhasználására, Spira mégis a jó halál ellenpéldájaként az Istentől való elfordulás példázataként szerepel.

Függelék

A függelékben, a dolgozatban részletesen tárgyalt MsU. 732. 9. és 10. prédikációját kiejtést tükröztető átírásban közlöm, modern központoszással. Egyes helyeken a megértést segítő jegyzeteket, illetve a latin bibliai idézeteknél a *Vulgataban* pontosabban vagy helyesebben beazonosítható helyeket a szövegben, kapcsos zárójelben adom meg.

Conciones vetustae ex Apocalypsi, Concio 9. Concio 10. MsU. 732. 59–71.

[59] Concio 9. Tizenegyedik gyümölcse az életnek fájának, jutalma az szép igazságnak, az jó halál, hogy az Úr Isten az jámborokot halálok óráján megvigasztalja és örömmel, bátorsággal viszi azon az szoros kapun is által őket. Mely jutalom bizonyára nem kicsiny, mert noha egyéb szorongásokban is szükséges az Istennek vigasztalása, de legfőképpen szükséges az halálnak óráján. Erre még az Úr Jézusnak is szüksége volt, kit az Angyal megvigasztalt, halállal való bajjívásában. Ez pedig az jó és üdvösséges kimúlás csak az isteni félelemnek tulajdona. Mert az istenteleneknek gonosz az ő halálok, Psal. 34. v. 22. [pontosan: Psal. 33, 22.] Mors peccatorum pessima, vel secundum Tigurinam, interimet impium sua malicia.¹⁰⁰ Gonosz bizonyára az gonoszoknak halálok, mert az ő bűnökben hal-

⁹⁹ „Nem kevesebbé szolgáltatja ez rút rabságban az fősvénység is az embert. Az fősvény nem csak rabja az gazdagságnak, hanem imádója is. Mit nem cselekeszik az fősvény ember az gazdagságért! Istenét elárulja, és idegen isteni tiszteletre adja magát, mint cselekedtek itt is Erdélyben sokak.” MsU. 732. 46.

¹⁰⁰ Szabó Ádám fordításában: „A bűnösök halála nagyon rossz, vagy a Tigurina szerint, elpusztítja az istentelen embert a saját rosszindulata.” Mindez fontos adalékkal szolgál az unitáriusok Biblia használatához, mivel a szöveg itt arra a *Biblia Tigurinara* hivatkozik, mely a helvét reformáció egyik kiemelten fontos bibliafordítása. Ez az erőteljes svájci fordítás a helvét irány „sajátossá váló dogmatikai arculatának lenyomata.” A *Biblia Tigurinát* a Zwingli és a körülötte csoportosuló munkatársak adják ki először 1543-ban Zürichben, mely igen sok kiadást megélt. (Imre Mihály: Molnár Albert Biblia Tigurinája. In Csanda Sándor – Keserű Bálint (szerk.): *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*. Szeged, 1978, (Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4.) 301–302.) Érdekes tehát, hogy az unitáriusok már prédikációikban is használták a dogmatikailag is reformá-

nak meg, kétségben esnek az ő halálok óráján, ezekben jutnak akkor az bűnök, melyeket cselekedtek, rettegnek az ítélő bíró haragjától, [60] kívánnak visszatérni ez életre, de kényszerítettek kimenni. Irtóznak hűtötlének lévén az eltemette-téstől, gyötrődnek, kínlódnak. Végtére miképpen az istenfélők mellett az Isten angyali forognak az halál idején, úgy az gonoszok mellett forognak az utálatos ördögök, és viszik őket lelkek szerént nem az Ábrahám kebelében, hanem az örökké való tűzben.

Példa Júdás Iscariot is, az ki fősvény és áruló lévén, mint kínlódék halála előtt, kényszeríté az az kín, hogy felakassza magát. Így az bölcs Achitofel, Dávid tanácsa [értsd: tanácsosa], bűnben ejtven magát, búában [értsd: bújában] felakasztá magát. Ezen dologra hozok ide egy példát Philippus Lonicerus írásából, kiről írtnak mások is sokak.

Anno 1548. Az velenci [értsd: velencei] birodalomból Cidatella [helyesen: Citadella] nevű városkából származott volt egy tudós doktor ember, kit híttanak Franciscus Spieranak, ki gazdag ember volt és böcsületes, lévén jó erkölcsű felesége és tizenegy gyermeke. Ez az Istennek kegyelméből eszében vevé az pápás hűtnek haszontalan tébolygását, az Istennek és az Jézus Krisztusnak igazabb ösmeretére tért vala, hátrahagyván az pápai babonákat, kinek vallása mikor kihírhedett volna, citáltatá az pápa követe maga eleiben Velencében. Ott mikor fenyegetné az követ ez Ferencet, azt fogadá az ember, hogy ő visszamegyen városában, és ott az mit szólott volt az pápai hűt ellen, azt visszakiáltja. Megtérvén hazájában, útjában búsul vala, azt diktálná lelkiösmereti, hogy az igazságért vessesse el inkább életit s jovait, de viszontag [értsd: viszont] meggyőze ez világnak és az testnek szerelme. És egy vasárnap az nép előtt visszakiáltá elébbi szavait, és megkáromlá az igazabb ismeretit (mert az igaz volt annyiban, hogy az pápa ká-

tus bibliafordítást. Nem melleleg Károlyi fordítása és fordításának előszava is támaszkodik a *Biblia Tigurinára*. (P. Vásárhelyi Judit: A Vizsolyi Biblia előljáró beszéde mint vitairat. In Heltai János – Tasi Réka (szerk.): „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XVX. századi hitvitáinkról*. Miskolc, 2005, Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Tanszék, 33–41.) Az adatot még érdekesebbé teszi, hogy Csanádi Imre, aki a 16. század végén lutheránusból lett unitárius és Kassából való elűzése után Erdélyben, mint unitárius prédikátor helyezkedett el, Báthory István fejedelemtől levelet kapott, mely bizonyos adományai mellett hitvallást kért tőle. Csanádi választ nem ismerjük, de tudjuk, hogy unitárius hitvallása bizonyosan nem tetszett a fejedelemnek. Csanádi megijedt attól, hogy ügyét esetleg lutheránus vagy református papoknak adják át, ezért konzultált Jacobus Palaeologussal, és az ő tanácsára másodszorra is megfogalmazta hitvallását a *Biblia Tigurina* függelékében található hitvallás felhasználásával. (Szönyi Etelka: *Egy XVI. századi gyülekezeti ének szerzője*. ItK, 1983/5. 501–508.) A *Biblia Tigurina* használatának tehát erőteljes jelentőséget tulajdonítottak.

baságinak ellene mondott). Azután mindjárt megverte ötet lelkiösmerete, rágni kezdte az féreg [61] ötet, és betölt az ő szíve Istennek gyűlöléssel, gyűlölséggel, káromlással. És kezdte mindjárt [értsd: mindjárt, azonnal] ötet rettegteni az ördög, az halál és az örök kárhozat. Ezután elhagyván magát, minden cselelével ment Padovában vizsgatásért és orvoslásért is, de azok is őneki sem szóval, sem orvoslással semmit nem használtak, hanem ő csak azt mondotta, hogy ő az örök kárhozatra vettetett az Istentől, sem ott sem jutt, hanem azt mondta, hogy könnyebb volna egy kalánnal [értsd: kanállal] az tengernek vizit kimeríteni, hogy sem mint őneki kegyelmet nyerni. És ezek után késsel is akarta magát megölni. Nem sok napok múlva ezen iszonyú kétségben esésben beljebb beljebb merölvén, úgy múlt ki ez világból. Ilyen szörnyő és rettenetes az bűnhöz szokott, Istent káromló, gyilkos, hamis, csalárd, fajtalan embereknek az ő halálok, főképpen pedig azoknak, kik az megösmert igazságot megtagadták. Olvasd meg 2. Mach. 9. Antiochus Epiphanesnek is kétségbe esését halála idején és szörnyő kimúlását.

Ellenben pedig jó, gyönyörűsége, üdvössége az istenfélő jámbor embereknek az ő halálok, ha sok kínokban halnak is meg: erről mondotta Sir. C. 1. [pontosan: Sirák 1, 13.] Timenti Dominum bene erit in extremis, et in die defunctionis suae benedicetur, hoc est, ditabitur, et praemium accipiet suorum laborum. Ugyanezért bizonyítja [értsd: bizonyítja] az Angyal, ki nagy felszóval kiáltván, írd meg, ezt mondotta az Szent Jánosnak Apoc. 14. [pontosan: Apoc. 14, 13.] Beati mortui, qui in Domino moriuntur. amodo dicit spiritus, ut requiescant a laboribus suis, opera enim eorum sequuntur eos. ~~Ekkor telik be az Sz. Jób szava az híveken, kit mondott c. H.~~ Ugyanezenből mondotta Salamon Pro. 14. [pontosan: Prov. 14, 32.] In malicia sua repellatur impius, justus autem etiam in morte confidens est. Mely dolgot megbizonyítja az istenfélő embereknek haláloknak módja. Az Simeon Luc. 2. örömmel és vigassággal énekelve múlték ki ez világból. [62] Így amott 7. Machabeus nemes ifjak, anyjokkal együtt, jó szívvel, bátron menének az halálra kúnra, és az kín után az halálra, bízván az Istennek az ő igiretiben. Az szent István is Act. 7. békés szívvel, bátor, vizsgatalt elmével mene az halálra. Így az több mártírok is, és egyéb istenfélő emberek bátron és jó szívvel múlték ki ez világból. Teszik pedig az istenfélő, jámbor, kegyes embereket halálok óráján vizsgatalt elméjüvekké [értsd: elméjüvé], imez öt dolgok:

1. Tudják és hiszik, hogy az halál nem szakasztja s választja őket el Istentől, Rom. 8. [pontosan: Rom. 8, 39] Mors non separat a charitate Dei. Ez abból is megbizonyosodik, hogy az Isten mondta magát az Mózesnek, Ábrahám, Izsák, Jákob Istenének, kik az mondás előtt régen megholtak volt. Sőt inkább az halál

által Istenhez jutnak az búdosásból [értsd: bujdosásból] 2. Cor. U¹⁰¹ 4–5. Ez oka, hogy Krisztus Urunk halála óráján az ő lelkét az ő Szent Atyjának kezében ajánlá. István pedig az Krisztus kezében.

2. Tudják és hiszik az Istennek hívei, hogy az testi halál önégiek semmi ártalmokra nincsen, és őket nem emészti s fogyatja éppen el, hanem azután is él az ő lelkek. Veszik pedig az hívek azt az hütöt az Úr Krisztusnak szavaiból, elsőben, ki az léleknek halhatatlanságát bőségesen tanította és bizonyította. Matthaei 22 [pontosan: Matt. 22, 32]: Az Sadduceusok ellen azt állata [értsd: állítja]: Az Isten nem az holtaknak, hanem az élőknek Istene. Mondja pedig az Isten magát Ábrahám, Izsák, Jákob, régen megholtaknak Istenének. Hát Ábrahám, Izsák, Jákob holtuk után is élnek. Ezent [értsd: ezt] bizonyítja Joh. 8. [pontosan: Joh. 8, 51] Qui sermonem meum servaverit mortem non videbit in aeternum. Joh. 11. [pontosan: Joh. 11, 25–26] Qui credit in me et si mortuus fuerit vivet, et omnis qui vivit et credit in me non moritur unquam. Példájával is ezért bizonyította, mikor az ő lelkét Atyja kezében ajánlotta. Az szent Pál apostol bizonyításából is ugyan ezen tetszik ki, ki így szól Philip. I. v. 23. Cupio dissolvi et esse cum Christo, na mid longe optimum est. [63] Nem csak azt hiszik pedig az Isten hívei, hogy az ő lelkeknek az halál semmit nem árthat, és azt meg nem ölheti, hanem azt is hiszik, hogy az ő lelkek az Istennek szent angyalítól az Ábrahám kebelében vitettetik, örömben jut és bódogságban. Ilyen volt az szent Pál hüti, ki elhitte, hogy megoszlása s halála után, az Krisztussal lészen! Az szent Jánosnak is mutatta az angyal Apoc. 7. [pontosan: Apoc. 7, 16] az istenfélő embereknek üdvözült lelkeket, kik felöl ezt mondja: Non esurient, neque sitient amplius, non cadet ipsos sol aut ullus aestus, etc.

Ugyanezen életre, az lelki életre nézett Mózes is, midőn így oktatta az bírát: Quod justum est juste prosequere, ut vivas, mivel ez világban gyakrabban az igazak hamarébb meghalnak. Az okosságtól viseltetvén némely pogányok is hitték és vallották az ember lelkének halhatatlanságát: Pythagoras azt hitte, és tanította. Ugyanezent tanította Plato. Ezent Socrates is. De az hívek az Istennek igyihez támaszkodnak és azért hiszik az ő lelkeknek holtok után való halhatatlanságát és azt is, hogy az halál által mindjárt örömben és bódogságban mennek. Miért ne hinnék, ha azt az Úr Krisztus esküvéssel bizonyította? Joh. 5. [pontosan: Joh. 5, 19] Amen amen dico vobis, qui audit sermones meos et credit ei qui misit me, non veniet ad iudicium, sed transibit a morte ad vitam. És ezért az istenfélő embereknek szívök vigasztalt és csendes az halálnak óráján.

¹⁰¹ Bizonytalan olvasat.

3. Tudják és hiszik azt az hívek és ez az ő vigasztalások, hogy nem valami külön való helyre, hanem az régi szent atyákhoz és az Krisztushoz mennek. Phil. 1. 3. Cupio dissolvi et esse cum Christo. Matt. 8. Letelepdednek Ábrahámmal, Izsákkal etc. Lázár is Luc. 16. az Ábrahám kebelében vitettete. [64] Josias dormivit cum patribus suis, Abraham ivit ad patres Suos in pace. Sic et fideles ibunt ad pios patres; et illud longe melius est.

4. Tudják és hiszik az hívek, hogy az halál által minden gonosztól megszabadulnak. Az ördög incselkedésétől, ez világ hízelkedésétől, az testnek gyarlóságától, minden büntől, bútól, bánattól, az mely nem kicsiny vigasztalás.

5. Az eltemettetéstől is nem irtóznak, mint az hütötlenek, mert tudják, hogy az ő testeket s csontjokat az Úr megőrzi, és az utolsó napon fel is támasztja, dücsőségre és tisztességre az ő szerelmes fia által. Az mint mondja Krisztus Urunk Joh. 6. [pontosan: Joh. 6, 40] Ego suscitabo eum in novissimo die, et Phil. 3. v penultimo et ultimo. Holott azért ilyen drága dolog az pietas, kinek ilyen szép és üdvösséges gyümölcsei vadnak, keressük azt minőn magunknak, kire se- géljen az Isten.

[65] Concio 10. De 12. fructu arboris vitae, qui est gloria paradysi, vel vitae aeterna.

Az életnek fájának oly gyümölcseiről szólánk eddig, az kiket az Úr Isten ez világi életekben is megád az igazaknak, és azokkal őket vidámítja, igazgatja, és bódogítja ez világban is, kik közül csak az egy is, ez csalárd világnak és az ördögnek minden jovoknál és ígéreteknél jobb, nagyobb, méltóságosabb. Következik immár az isteni félelemnek, ki az életnek fája, tizenkettődik gyümölcse, ki nagyságával, szépségével, tartósságával, s méltóságával feljebb való minden gyümölcsinél, kikről eddig szólánk az életnek fájának, az pedig nem egyéb, hanem az örök bódogság, az mennyei paradysus, kiben részelteti az Isten holtok után az istenfélő, istenes, kegyes, jámbor embereket. Mondhatná pedig itt valaki: Hogy lehet gyümölcse olyan kicsiny fának, mint az embernek ez világon való istenes, kegyes, jámbor élete, az az nagy gyümölcs, az örök életnek bódogsága? Nem azt írja az szent Pál is ad Rom. 6. v. alte [pontosan: Rom. 6, 23] Stipendia peccati Mors, donum autem Dei est vita aeterna, per Christum Jesum dominum nostrum! De erre ez az felelet, hogy az örök bódogságnak megnyerése igaz dolog, hogy csak az Isten ajándéka, és nem teljességgel az istenes, kegyes, jámbor életnek, ki az életnek fája gyümölcse, mivel az embernek nem hogy életiben való jámborsága és istenessége, de még teljes élete folyása is csak kicsiny és semmi. [66] Hogy lehetne tehát ez az embernek kicsiny életének, kicsiny jámborsága és isteni félelme teljességgel nemzője és termője az örök életnek bódogságának?

Nem az főbbik módon és főbbik ok szerint gyümölcse az szép jámborságnak az örök élet, hanem csak az Istennek igiretire nézve, menyben [értsd: amennyiben] az Úr Isten igirte ezt az örökké tartó nagy jutalmat, kicsinyke szolgálatért az ő jámborinak az ő nagy irgalmasságából, annyiban ez az nagy szép gyümölcs is az jámborságnak és isteni félelemnek gyümölcse. Adja azért az Úr Isten az ötet fé-lőknek és szeretőknek az örök életnek bódogságát, kegyes ígireti szerint, kibem nem részelteti az latrokot és istenteleneket, kiről kell nekünk is szólnunk ez mos-tani órában.

Osztom pedig ez drága szép gyümölcsről való tanításomat két részekre. 1. Meg mutogatom, minemű drágalátos jó legyen az örök életnek bódogsága az híveknek. 2. Mely nagy kárt valljanak az istentelenek, kik ezt nem keresik.

1. Pars. Noha pedig ennek az szép bódogságnak, az örök életnek az ő tulaj-donságihoz képest sok nevei vadnak az Szentírásban, mivel ez mondatik Isten-nek országának elsőben Luc. 22. v. 18.

2. Isten városának és sátorának Luc. 22. v. 18. Apoc. 21. v. 3. etc.

3. Isten házának Joh. 14. [pontosan Joh. 14, 2] In domo patris mei.

4. Nagy vacsorának és menyegzőnek Matt. 22.

5. Életnek koronájának. Apoc. 2.

6. Úrnak nagy örömeinek Matt. 25. v. 21.

[67] Mindazáltal ez nevezeteken kívül [értsd: kívül] is hivattatik sok helye-ken az Szentírásban paradysusnak, mely nevezet alkolmasint kijelenti ennek az örök örömmek mineműségét, mi is azért most egyéb nevezetit hátrahagyván ez örök bódogságnak, elmélkedjünk ez paradysusnak neve szerént erről az szép ha-záról:

Ez az szó paradysus annyit teszen, hogy gyönyörűségnek kerti, avagy helye, az mely névvel neveztetik is Gen. 2. et 3. Vala pediglen ez földön is paradysus, kibem az Isten helyezettette vala az első embereket, kinek gyönyörűségéről egye-bet az írás nem mond, hanem emlékezik annak szép gyümölcsfáiról és szép vizé-ről. Ez is ugyanaz földi paradysus, szép és gyönyörűséges kert és hely volt, de az mennyivel szebb az menny az földnél, annyival szebb és méltóságosabb az meny-yei paradysus ez földinél. Hogy pedig legyen mennyei paradysus, nyilván mondja az Szentírás, Luc. 23. [pontosan: Luc. 23, 43] Így szóla Krisztus Urunk amaz tolvajnak: Hodie mecum eris in paradyso, mondá pedig ezt az mennyei paradysus felől, mert ő maga is lelkét Atyjának kezében ajánlá. Szent Pál apostol is 2. Cor. 12. v. 2. 3. Novi hominem in Christo ante annos 14, raptum in tertium coelum, raptum in paradysum. Az Úr Krisztus is Apoc. 2. v. 3. ezt mondja az Ephesusbeli eklézsiának angyalának: Victori dabo edere ex arbore vitae quae est in medio paradysi Dei mei.

Mondatik pedig az Istennek országa paradysusnak, az nagy gyönyörűségért, melyben lesznek az hívek midőn bejutnak abban az országba. Ugyanezért mondatik menyegzői lakodalomnak is. [68] Mert miképpen az menyegzői lakodalom örömnök helye, úgy imez is az bódogság, ugyancsak örömnök és nem bánatnak helye.

Leszen pedig abban az országban embernek állandó gyönyörűsége mind lelke és elméje szerént, s mind pedig megdűcsóított teste szerént:

Az mi az elsőt illeti, leszen embernek gyönyörűsége, az tudománya és értelme szerént, mivel az ember ez földön csak rész szerént tud és ösmer 1. Cor. 13. [helyesen: 1 Cor. 13, 12] Nunc cognosco ex parte, és semmit is voltaképpen ember ez világban által nem ismer, de ott osztán az ember mindeneket épségesképpen fundamentum szerént tud és ösmer és által lát, tunc cognoscam ut cognitus sum. Erről mondotta Isten Jerem. 31. v. 34. Non docebunt ultra unus quisque proximum suum, et fratrem suum, dicendo: cognoscite Dominum, omnes enim cognoscent me a minimo ad maximum eorum, dixit Dominus. Bizonyára hát ez nagy gyönyörűség leszen, hogy nem leszen soha többé semmi tudatlanság, hanem épséges lelki bölcsesség, mint az angyaloké.

2. Leszen gyönyörűsége embernek akaratójára képest is. Nem leszen abban az országban hitvány akarat és gonosz kívánság, hanem az egy jó, hogy szüntelen szózáttal, jó és buzgó angyali indulattal dicsérjék, áldják és magasztalják az megbódogult szentek az ő teremtő urokat Isteneket, és mint az Seraphin angyalok nógatják vala egymást Esa 6. az Istennek dicsiretíre, úgy ez egy akaratójok leszen az bódogságban bejutott embereknek.

[69] 3. Leszen gyönyörűsége az üdvözült embereknek: memóriájokhoz képest is, midőn megemlékeznek róla, miképpen gyarló, romlandó emberekből hasonlókává löttének az Istennek angyalihoz, az Istennek az ő jóvóltából és irgalmasságából. Megemlékeznek róla miképpen szenvedtek ez világban, mint holtak meg, és testek szerént porrá hamuá [értsd: hamuvá] lötték volt, és immár az Istennek kegyességéből tündöklének, mint az nap az ő Atyjoknak országában.

Külső érzékenységek szerint is pedig gyönyörködnek az hívek az feltámadás után az Istennek országában. Elsőben látások szerént. Mert meglátják az Istent, azt mondja efelől szent János Ap. 1 Ep. c. 3. v. 2. [helyesen: 1. Johannis 3, 2.] Charissimi nunc filii Dei sumus, sed nondum apparuit quid erimus, scimus autem quod quum ipse patefactus fuerit similes ei erimus, quia videbimus eum sicuti est. Exod 33. [pontosan: Exod. 33, 20] dixit Deus: Non videbit me homo et vivet, sed in futura vita videbimus eum sicuti est. Meglátják az Úr Jézus Krisztust, Ábrahámot, Izsákot, Jákobot és minden szenteket, kik lesznek tündöklők és fényesek, Matt. 13. [pontosan: Matt. 13, 43] Tunc justi fulgebunt ut Sol in regno

patris eorum. Továbbá látják az hívek az magok dücsőséges testeket is, és annak látásából is beteljesednek örök örömmel és gyönyörűséggel. Az mi pedig az halás dolgát illeti, annyi részből is örömmel és gyönyörűséggel telnek be az üdvözült szentek, midőn hallják az angyaloknak énekléseket, az mártíroknak az ő dicsireteket, és az szüzeknek szép új énekeket, kiket csak az szüzek énekelnek és nem más. Apoc. 14. [70] Leszen ott lelki kóstolás, midőn az örök életnek anyagi kenyerével tápláltatnak az hívek. Leszen gyönyörűséges lelki szaglás, és lelki módon való tapasztalás. Summa szerént, mindenképpen való öröm és bódogság, ki felől mondja az Apostol 1. Cor. 2. Oculus non vidit me.

2. Pars. Ebben pedig az jóban nem leszen részek az hütötleneknek, hanem inkább ellenben leszen iszonyú kínlódások az pokolban. Leszen azoknak lakóhelyek az sötét pokol, nem látják az Istent soha, sem az Úr Krisztust az ítélet után, társalkodnak az rút ördögökkel, kínlódnak s gyöttrődnek mind testek s mind lelkek szerént. Eszekben jut, mint vesztették magokat ez világi rövid életnek gyönyörűsége miatt, kínozza őket az gyehenna tüze, az férgei, átkozzák magokat, és másokat is, kínlódnak szüntelen. Látják az ördögököt, látják tűzököt, férgeket, és magok utálatos testeket. Hallják az iszonyú ordítást, sikoltást, jajgatást, átkozódást az pokolban, kóstolják az örök pokolnak büdös, utálatos eledelit, szagolják annak kénköves, éktelen, utálatos szagát, tapasztalják az iszonyatos rút ördögököt, férgeket, s tűzököt. Ó keserves kín, ó iszonyú gyötrellem, ó örökkön örökké tartó tűz, férgek és veszélyek. [71] Mindezek arra valók, hogy holott ilyen szép dolog az isteni félelem, ki az életnek fája, és ilyen termett drága jó gyümölcsökkel szerezzük ezt minőn magunknak, kövessük amaz evangéliumbeli eszes kereskedő embert, ki mikoron talált volna egy drága margaritára, eladta minden javait, és azt magának szerzette.